

УКРАЇНА ЗА ЧАСІВ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII — КІНЕЦЬ XVIII СТ.)

ЛЕКЦІЯ №5-6
ГЕРІНБУРГ О.В.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. *Українська національна революція*
2. *Доба Руїни і втрата територіальної цілісності України наприкінці 17 ст.*
3. *Колоніальна політика Російської імперії щодо України у 18 ст.*
  - *Становище українських земель за гетьманування Івана Мазепи.*
  - *Спроби відновлення незалежності України П.Орликом.*
  - *Ліквідація української автономії у 18 ст.*

Лекція 5

Лекція 6

Примітка для студентів
заочної форми навчання:
лекція 6 – самостійне
вивчення

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

ПРИЧИНИ:

У середині XVII ст. відсутність власної держави, прогресуюча втрата національної еліти, церковний розкол, полонізація, окатоличення, наростаюче закріпачення селянства спонукали українців до масового народного виступу.

ПЕРЕДУМОВИ:

Слабкість королівської влади, розширення впливу Запорозької Січі, втрата контролю над нею з боку Польщі робили цей виступ можливим.

ХАРАКТЕР:

Боротьба, що точилася в середині XVII ст., була:

- національно-визвольною,
- релігійною,
- соціальною.

Характер:
цей всенародний рух був національно-визвольним,
релігійним, антифеодалським

ДИСКУСІЯ ЩОДО ТЕРМІНОЛОГІЇ

Серед істориків досі немає одностайності стосовно питань типології боротьби, що розпочалася 1648 р. У науковій та навчальній літературі, описуючи цей народний виступ, найчастіше вживають три терміни:

- «**ПОВСТАННЯ**» (козацьке, народне, українське, селянське),
- «**ВІЙНА**» (козацька, селянська, громадянська, польсько-козацька, визвольна, національно-визвольна) та
- «**РЕВОЛЮЦІЯ**» (козацька, буржуазна, національна, національно-визвольна, українська).

повстання (польська історіографія);

визвольна або національно-визвольна війна (російська та радянська історіографія, частина українських істориків);

революція (сучасний погляд), оскільки соціальна боротьба була спрямована на встановлення нової за своєю суттю моделі соціально-економічних відносин.

Такий широкий оціночний спектр, очевидно, пов'язаний з тим, що доба широкомасштабної національно-визвольної боротьби середини XVII ст. в українських землях складалася з неоднакових за тривалістю та змістом періодів, у межах яких домінувала то одна, то інша тенденція. Саме ця особливість національно-визвольних змагань певною мірою і зумовила таку розбіжність у термінології.

Проте, ця розбіжність є відносною, оскільки між поняттями «повстання», «війна», «революція» у контексті подій XVII ст. існує не протиріччя, а глибинний зв'язок:

Народне повстання, яке розпочалося 1648 р., охопивши більшу частину території та населення України, незабаром переросло у визвольну війну, а війна, зумовивши докорінні зміни в суспільному розвитку поступово переросла в національну революцію.

З огляду на це «національна революція» є саме тим узагальнюючим терміном, який адекватно відображає суть, масштаби, зміст та форми боротьби цієї доби.

ЧОМУ «РЕВОЛЮЦІЯ»?

Аргументами на користь терміну «**НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ**» є ті революційні зрушення (здобутки революції), які відбулися в житті суспільства в другій половині XVII ст.:

Політичні зміни

- утворення та розбудова Української національної держави;
- встановлення нових кордонів та поступове формування державної території;

Національні зміни

- радикальні зміни станової ієрархії, прихід до вершин влади національної за складом козацької старшини;
- підйом національної самосвідомості українського народу, формування української нації

Соціально-економічні зміни

- скасування кріпосного права, завоювання селянами особистої свободи;
- ліквідація великої земельної власності польських та ополячених українських феодалів та утвердження дрібної (фермерського типу) козацької власності на землю;
- визволення українських міст з-під влади короля, магнатів, шляхти, католицького духовенства;
- втягнення в орбіту соціальних змін абсолютної більшості населення, всіх суспільних станів та верств, що проживали в українських землях;

Релігійно-культурні зміни

- утвердження домінуючих позиції православної церкви

Революція характеризується переплетінням національно-визвольних та соціальних спонукальних мотивів.

Значну роль відігравало і релігійне протистояння (католицизм — православ'я), оскільки вимоги та мета окремих суспільних сил приховувалися під релігійною оболонкою.

РОЛЬ ЛІДЕРА ВИКОНУВАЛО КОЗАЦТВО, під керівництвом якого згуртувалося селянство, міщанство та духовенство.

ДИСКУСІЯ ЩОДО ПЕРІОДИЗАЦІЇ

- Нині залишається відкритим питання про хронологічні межі революції. Як відомо, вона почалася в лютому 1648 р. із захоплення повстанцями Запорозької Січі та обрання гетьманом Війська Запорозького Б. Хмельницького.
- Закінчення Визвольної війни **радянська історіографія** пов'язувала з 1654 р., тобто роком Переяславської угоди з Росією, роком «возз'єднання», у якому вбачалася основна мета повстання.
- У **сучасній** науковій і навчальній літературі переважає думка, що її закінчення слід пов'язувати зі смертю Б. Хмельницького 1657 р.
- Проте це дещо механічне трактування, оскільки визвольні змагання українського народу після цієї події не припинилися, а лише змінили свій характер - стали менш масштабними і локальнішими.
- Обґрунтованішим можна вважати **висновок В. Смолія та В. Степанкова** про те, що революція закінчилася після падіння гетьмана П. Дорошенка 1676 р.

Період	Зміст
1648 – 1649 рр.	Початок і наростання визвольної війни. Визнання урядом Речі Посполитої певної самостійності України
1650 – 1653 рр.	Тривала й виснажлива боротьба України і Речі Посполитої
1654 – 1655 рр.	Укладення Переяславської угоди. Надання Росією військової допомоги Україні. Спільні успішні військові дії проти Речі Посполитої в 1655р.
1656 – 1657 рр.	Укладення Україною військового союзу зі Швецією та Трансильванією та спільні дії проти Польщі.

Перший період (лютий 1648 – червень 1652 р.) – найвищий розмах боротьби;

Другий період (червень 1652 – серпень 1657 р.) – погіршення економічного і геополітичного становища;

Третій період (вересень 1657 – червень 1663 р.) – загострення соціально-політичної боротьби, розкол України;

Четвертий період (липень 1663 – червень 1668 р.) – боротьба національно-патріотичних сил за єдину Україну;

П'ятий період (липень 1668 – вересень 1676 р.) – посилене втручання іноземних держав у внутрішні справи України.

ЕТАПИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

I етап (лютий 1648 — червень 1652 рр.) — найбільше піднесення та утворення держави.

II етап (червень 1652 — серпень 1657 рр.) — період погіршення економічного та політичного становища. Пошук союзників.

III етап (вересень 1657 — червень 1663 рр.) — розкол України на два гетьманства.

IV етап (липень 1663 - 1676 рр.) — боротьба за возз'єднання України. Поразка національно-визвольної боротьби.

Перший період (лютий 1648 — червень 1652 р.) — найвищий розмах боротьби;

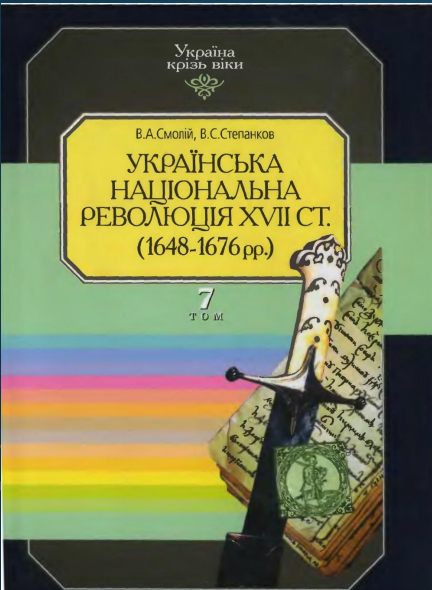
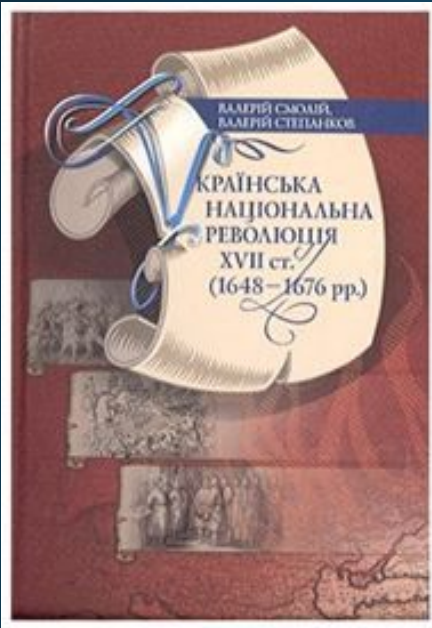
Другий період (червень 1652 — серпень 1657 р.) — погіршення економічного і геополітичного становища;

Третій період (вересень 1657 — червень 1663 р.) — загострення соціально-політичної боротьби, розкол України;

Четвертий період (липень 1663 — червень 1668 р.) — боротьба національно-патріотичних сил за єдину Україну;

П'ятий період (липень 1668 — вересень 1676 р.) — посилене втручання іноземних держав у внутрішні справи України.

■ Періодизація Української національної революції XVII ст. (за В. Смолієм і В. Степанковим)

Період	Основний зміст
Лютий 1648 — червень 1652 рр.	Найбільший розмах та інтенсивність національно-визвольної та соціальної боротьби. Бурхливий процес становлення державних інституцій, формування нової української політичної еліти і національної державної ідеї
Червень 1652 — серпень 1657 рр.	Погіршення становища новоутвореної Української козацької держави та активні пошуки її урядом союзників для розгрому Речі Посполитої і возз'єднання у межах єдиної держави всіх українських земель
Вересень 1657 — червень 1663 рр.	Різке загострення соціально-політичної боротьби, що вилилася в громадянську війну й спричинила розкол козацької України на два гетьманства (Правобережне і Лівобережне), та виділення Запоріжжя в окрему політичну силу
Липень 1663 — червень 1668 рр.	Намагання польського та московського урядів поділити Українську козацьку державу, що завершилися укладанням Андрусівського договору 1667 р., і відчайдушна боротьба національно-патріотичних сил за возз'єднання козацької України
Липень 1668 — вересень 1676 рр.	Нове загострення політичної боротьби, посилення втручання іноземних держав у внутрішні справи України, ліквідація українських державних інституцій на Правобережжі та його жахливе спустошення польськими, кримськими, турецькими і московськими військами. Поразка революції

1648-1657

Цей період пов'язаний з діяльністю Богдана Хмельницького.

Основні події:

- Початок переможної війни з Річчю Посполитою
- Революційні зрушення у суспільстві
- Створення Української держави – Війська Запорозького
- Укладення військово-політичного союзу з Московською державою та входження під її протекторат

Богдан Хмельницький
(1595 – 1657)

Український військовий та політичний діяч.

Гетьман Війська

Запорозького, керівник Національно-визвольного повстання українського народу проти Польщі. Помер Б. Хмельницький у Чигирині. Поховано його у Суботіві в Іллінській церкві, яку він збудував ще за життя.

Переяславська Рада 8 січня 1654

Домовленість між
Гетьманщиною та
Московською
державою про
військовий союз

8 січня 1654 року, гетьман Богдан Хмельницький скликав військову раду у Переяславі. Вона увійшла в історію як Переяславська.

Точні результати Переяславської ради були згодом втрачені і переписані істориками, тому рішення, ухвалене радою, трактується по-різному.

В радянському трактуванні історії цю подію подавали як «возз'єднання» з Росією.

Наслідки Переяславської ради

Представники московського посольства побували в 117 містах і містечках України де прийняли присяги від населення на вірність цареві.

За їхніми даними присягу склали 122 542 особи чоловічої статі (цифра завищена).

Відмовились скласти присягу ряд представників козацької старшини, а саме: полковники Іван Богун, Осип Глух, Григорій Гуляницький, Іван Сірко, Петро Дорошенко, Михайло Ханенко; козаки Брацлавського, Полтавського, Кропивнянського (там послів побили кийками), Уманського полків.

Не присягли деякі міста, зокрема Чорнобиль, українське духовенство на чолі з митрополитом С. Косівим, Запорізька Січ

Михайло Ханенко

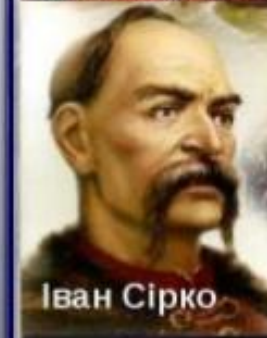
Іван Богун

Осип Глух

Григорій Гуляницький

Іван Сірко

Петро Дорошенко

Переяславська угода з Москвою. Про що йшлося?

<https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29700051.html>

Українсько-московський договір 1654 року

Березневі статті

Спочатку було 23 статі, а потім скоротили до 11 статей

Березневі статті 1654 р. (статті Богдана Хмельницького)

– комплекс документів, які регламентували політичне і правове становище Гетьманщини після Переяславської ради і включення України до складу Московського царства.

“Березневі статті”

- **Збереження прав і вольностей гетьмана Б. Хмельницького і всього Війська Запорозького.**
- 60-тисяч козацького реєстру, українці самі «розбір зроблять, хто буде козак, а хто мужик.
- Гетьману дозволялося зноситися з іншими державами за умови повідомлення царя. Зносини з польським королем і турецьким султаном заборонялися без царського наказу.
- Українські урядники — війти, бурмістри, райці, лавники — повинні збирати всякі доходи (грошима і збіжжям) й передавати їх до царської казни через тих людей, яких пришле цар. Ці ж люди повинні наглядати за правильним збором податків.
- Встановлення розмірів платні генеральній старшині, у їх володіння (а також полковникам і полковій старшині) надавалися також млини.
- Невтручання московських урядовців у справи України. Підтвердження козацьких прав і привілеїв.
- Підтвердження права київського митрополита і всього православного духовенства на маєтності, якими вони володіли.
- Московський уряд зобов'язувався вступити у війну з Річчю Посполитою весною 1654 р.
- Утримання московських залог на кордонах з Річчю Посполитою.
- Захист українських земель від нападів татар. У випадку татарських нападів на українські землі передбачалася організація спільних україно-московських походів.

Умови договору

Територіальна непорушність Гетьманщини

Збереження республіканської форми правління

Гетьманське правління, якого пожиттєво вибирала Козацька рада

Збереження адміністративно-територіального устрою у судочинства

Збереження системи самостійного внутрішнього управління

Самостійна фінансова і податкова політика

Підтвердження прав, вольностей та привілеїв української шляхти, духовенства та Війська Запорізького

Козацький реєстр – 60 тисяч

"Березневі статті" були чинними лише протягом 5 років. У 1659 р. між українським урядом і Москвою були укладені нові, т. зв. Переяславські статті, які ще більш обмежували суверенітет України.

Оригінали "Березневих статей" до наших днів не збереглися (до речі, їх не було вже у 1659 р.). Відомими є тільки копії та чорновики, що зберігаються у фондах Посольського приказу Центрального державного архіву давніх актів у Москві.

Значення московсько-українського договору 1654 р.

Для України	Для Росії
<ul style="list-style-type: none"> • дозволив зберегти державність, судовий, військовий, адміністративний устрій; • забезпечив Україні союзника для протистояння Речі Посполитій та Туреччині; • звільнив від релігійних утисків православну церкву.	<ul style="list-style-type: none"> • збільшилася боєздатність армії за рахунок підконтрольного козацького війська; • держава отримала нові родючі землі й сировинні родовища; • козацькі війська захищали Росію від турецько-татарських нападів; • казна поповнювалася за рахунок українських податків

Оскільки у правовому відношенні українсько-московський договір був не зовсім ясно сформульований, історики по-різному оцінюють його:

1. як персональну унію, завдяки якій дві країни, маючи одного монарха зберігають самоврядування;
2. як протекторат Москви над Україною; Україна – васальна, залежна територія;
3. як входження українських земель до складу Московської держави;
4. як військово-політичний союз Москви та України;
5. як конфедерацію Московського царства та Гетьманщини.

ДОБА РУЇНИ

Руїна — період історії України кінця XVII століття, що відзначився розпадом української державності і загальним занепадом.

В цей період: :

- втрачено основні здобутки революції,
- втрачено єдність українських земель
- відбувається збройне протистояння проросійських, пропольських та протурецьких угруповань козацької старшини

Під час Руїни Україна була поділена по Дніпру на Лівобережну та Правобережну, і ці дві половини ворогували між собою. Сусідні держави (Польща, Московія, Османська імперія) втручалися у внутрішні справи України, й українська політика характеризувалась намаганням підтримувати приязні стосунки з тією чи іншою окупаційною силою.

Відсутність

загальнонаціонального лідера

Боротьба козацької старшини за гетьманську булаву

Розкол української політичної еліти з питань внутрішньої та зовнішньої політики

Нездатність старшини поставити державні інтереси вище від вузькокланових та особистих

- **Загострення соціальних протиріч та зростання спротиву народних мас новому закріпаченню й погіршенню матеріального стану козацтва**
- **Втручання в українські справи інших держав (Московії, Речі Посполитої, Османської імперії та Кримського ханства)**

Руїна – термін, який позначає процес занепаду й спустошення України в результаті громадянської війни, гострої боротьби старшини за владу й постійної агресії сусідніх держав.

Деякі історики (наприклад, М. Костомаров) пов'язують її з правлінням трьох гетьманів — ставлеників Москви:

- Івана Брюховецького,
- Дем'яна Многогрішного та
- Івана Самойловича)

й обмежують:

хронологічно 1663—1687 рр.

та

територіально — Лівобережною Україною.

Період	1663 – 1687 рр.
Територія	Лівобережна Україна
Зміст	Спустошення Правобережної України

Інші історики (наприклад, діаспорний вчений першої половини ХХ ст. Борис Крупницький) вважають, що Руїна відносилась

- як до Лівобережжя,
- так і до Правобережжя і тривала від смерті Богдана Хмельницького до початку правління Івана Мазепи — 1657-1687.

У народі побутувала й до сьогодні знана приказка: «від Богдана до Івана не було Гетьмана».

Період	1657 – 1687 рр.
Територія	Лівобережна та Правобережна Україна
Зміст	Розпад Української держави

ГЕТЬМАНИ РУЇНИ

Юрій Хмельницький (1657 р.)

Іван Виговський (1657-1659)

← уклав з Річчю Посполитою Гадяцьку угоду 1658 р.
Україна (під назвою Велике князівство Руське) мала входити до Речі Посполитої як рівноправний член конфедерації з Коронаю Польською та Великим князівством Литовським.

Правобережна Україна

Лівобережна Україна

Іван Виговський

Юрій Хмельницький (1659-1663)

1. 17 жовтня 1659 Переяславські статті, які обмежували суверенні права України, давали право Москві призначати своїх воєвод і мати свої залоги, крім Києва, ще у п'яти містах України.
2. 27 жовтня 1660 року з уклав Польщею Слободищенський трактат, який розривав союз з Московією, скасовував Переяславські статті, відновлював союз з Польщею й гарантував автономію України, яка зобов'язувалася воювати спільно з польським військом проти Москви.

Яким Сомко (1660-1663)

(? — † 1663) — шурин Б. Хмельницького (сестра Сомка — Ганна була його першою дружиною).

Після Слободищенської угоди Ю. Хмельницького з Польщею (1660), до якої Сомко поставився негативно, був обраний наказним гетьманом ЛУ яке перебувало під контролем московитів Проте Сомко прагнув зберегти під своєю булавою цілісність і самостійність козацької держави. Це викликало ворожість Москви до Сомка, й опозицію до нього з боку частини лівобережної старшини на чолі із Василем Золотаренком, а також із боку Запоріжжя (на чолі з Брюховецьким), як проти представника інтересів заможної старшини. Його звинувачували в таємних зносинах із Ю. Хмельницьким, згодом із гетьманом ПУ П. Тетерею, а також із Польщею й Кримом. З цього скористалася Москва, яка на Чорній раді в Ніжині (червень 1663) підтримала обрання гетьманом Брюховецького. Яким Сомко був

ув'язнений і через 3 місяці страчений у Борзні.

Юрій Хмельницький

Яким Семенович Сомко
(1619-1663)

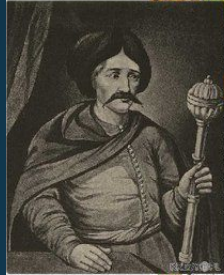
Правоберіжжя

1663

Лівоберіжжя

П. ТЕТЕРЯ
1663-65
Пропольська
політика
«Кругом зради»
Втік до Польщі

1663- «Чорна рада»
в Нежині (Сомко-
Брюховецький)
І. Брюховецький
1663-68
1665-Московські
статті
(обмеження
автономії, податки
збирають руські).
Отримав боярство.
Вбит на раді під
Опішнею

Правоберіжжя

1667

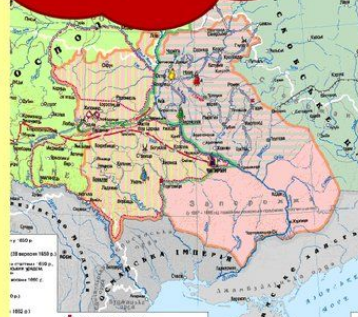
Лівоберіжжя

П. Дорошенко
1666-76
«СОНЦЕ РУЇНИ»
Сердюки 20т.
1668- похід на Лівоберіжжя
з метою об'єднання
Повстання Суховія,
вимушений вернутися на
Правоберіжжя
1669-Корсунські статті(угода
з Туреччиною)
Повстання Ханенка. похід
турків на Правоберіжжя
(руїна,розчарування)
Бучацький мир 1672 між
Польщею та Туреччиною.
1675-зречення,переїзд до
Москви.

**Андрусівське
перемир'я**
Поділ України між РП
та Москвою.ЗС-разом

1668-Брюховецького
вбили,оголошили
гетьманом усієї
УкраїниП.Дорошенка

Д. Многогіршній
1668-72
Зрадив,1669-
Глухівські статті з
Москвою
1т.компанійців.по
датки самі.

Павло Тетеря (1663-1665)

Іван Брюховецький (1663-1668)

У грудні 1665 р. Іван Брюховецький підписав Московські статті 1665, які значно обмежили державні права Гетьманщини, посилили її адміністративну і фінансову залежність від Московського царства.

Петро Дорошенко (1665-1676)

Дем'ян Многогіршній (1668-1672)

Підписав Глухівські статті 1669
Наростання національно-визвольної боротьби в Україні, політика гетьмана Правоберіжної України Петра Дорошенка і позиція Д. Многогіршнього примусили московський уряд скасувати умови Московських статей 1665 р. і піти на поступки при укладанні Глухівських статей. Договір декларував права України на основі Березневих статей 1654 р..
За Глухівськими статтями:

- московські воєводи залишилися лише в п'ятих містах — Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині і Острі, де вони не мали права втручатись у справи місцевої адміністрації.
- Козацький реєстр встановлювався в розмірі 30 тис. чоловік.
- Гетьман мав право утримувати 1 тис. чол. найманого війська.
- Податки збирались винятково козацькою старшиною.
- Одночасно гетьману заборонялось вступати в зносини з іноземними державами.
- Значно обмежувався перехід селян у козацтво.

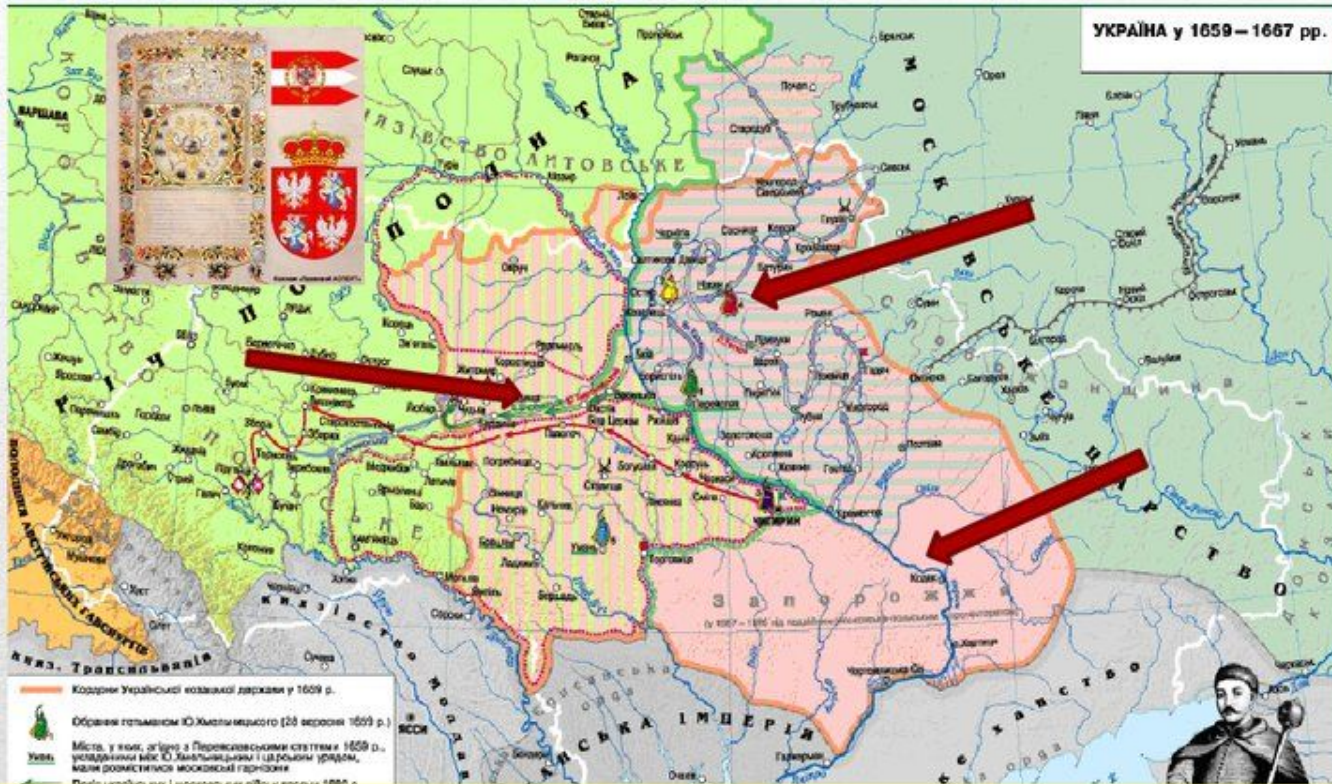
Юрій Хмельницький (1677-1685)

Іван Самойлович (1672-1676)

Гетьман/"обох берегів Дніпра"
Іван Самойлович (1676-1687)

1681 – Бахчисарайський мир(Туреччина-Москва)

1686- ВІЧНИЙ МИР

Річ Посполита
З.Укр, Правоберіжжя

-

Москва
Лівоберіжжя, Запоріжжя

В результаті тривалих воєнних дій Україна перестала існувати як єдина територіальна спільність.

Її землі були поділені між сусідніми державами.

Цей поділ був зафіксований у міжнародних договорах.

Гетьман
Іван Самойлович
1672-1687

- - у 1674 р. військо І.Самойловича розпочало похід на Правобережжя разом з московськими військами.
- - у 1676 р. І.Самойловича проголошено гетьманом всієї України, військо П.Дорошенка розбите, він зрікається гетьманства. Починається московсько-турецька війна.
- - у 1677 р. турецький султан проголошує гетьманом Ю.Хмельницького. Його військо бере участь у Чигиринських походах.
- - у 1681 р. Московське царство і Османська імперія підписали Бахчисарайський мирний договір.
- - у 1686 р. Московська держава і Річ Посполита підписали «Вічний мир».

Доба Руїни, що стала складовою Української національної революції, характеризувалася:

- територіальним розколом українських земель на Правобережну та Лівобережну Україну;
- збройним протистоянням промосковських, пропольських та про турецьких угруповань української старшини та шляхти.

В результаті тривалих воєнних дій Україна перестала існувати як єдина територіальна спільність:

Лівобережна Україна Слобідська Україна Запоріжжя	} залишилися у складі Московської держави
Правобережна Україна:	— підлягало юрисдикції Москви
Галичина Північна Київщина Волинь	} відійшли до складу Польщі

Поділля	— було захоплене Туреччиною
Північна Буковина	— з 14 ст. залишалася у складі Молдавського князівства, що було васалом Туреччини
Закарпаття	— з сер. 13 ст. перебувало у складі Угорщини, що була залежною від Австрії

Порушення територіальної цілісності України означало втрату здобутків Національної революції під проводом Богдана Хмельницького, в першу чергу – суверенної національної держави.

Лише на Лівобережній Україні в кінці 17 ст. зберігався автономний устрій, хоч і обмежений російським урядом.

Наслідки Руїни:

- Польща, Росія, Османська імперія порушили територіальну цілісність України;
- У громадянській війні загинуло багато представників української еліти, старшини, козацтва;
- Занепало економічне та культурне життя України;
- Втрата національних досягнень доби Б.Хмельницького;
- Суспільна криза Речі Посполитої, Османії, Росії.